

Ց. Սահակյան

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ
10-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

9—12-րդ դարերում Սյունիքը տիպիկ ֆեոդալական երկիր էր, ֆեոդալիզմի բոլոր առանձնահատկություններով: Գոյություն ունեցող երկու հակադիր դասակարգերի՝ շահագործող, հողատեր աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների և շահագործվող ու ճորտ գյուղացիության պատմությունը ընթանում է դասակարգային պայքարով, որն առանձնապես սուր բնույթ է ստանում 10-րդ դարում:

Սյունիքի գյուղացիության սոցիալական շարժումների մասին տեղեկություններ են պահպանվել դեռևս 5-րդ դարից: 5-րդ դարում Սյունիքի «շինականները» կռվի են դուրս եկել շահագործողների դեմ, որը հայտնի է Մծղնեական շարժում անունով: Այդ շարժումը ճնշվում է 443 թվականին Վասակ Սյունու կողմից, որն արյան մեջ խեղդում է ապստամբներին:

Արաբական տիրապետության շրջանում ծավալված Պավլիկյան շարժումը արձագանք գտավ նաև Սյունյաց աշխարհում:

Սոցիալական շարժումները Սյունիքում լայն բնույթ են ստանում 10-րդ դարում: Այդ շարժումները պատմության մեջ հայտնի են ցուրաբերդցիների ապստամբություն անունով: Այս շարժման մասին շատ աղքատ են մատենագրական տեղեկությունները:

Սյունիքի գյուղացիական ապստամբության հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ արաբական տիրապետության շրջանից սկսած Սյունյաց իշխանները՝ ընդարձակելով իրենց տիրապետության սահմանները, իսկ արաբական տիրապետության անկումից հետո ձեռք բերելով հզոր քաղաքական ուժ և լացարձակ ինքնուրույնություն, սկսում են մի կողմից խիստ շահագործման ենթարկել հպատակ գյուղացիությանը, մյուս կողմից՝ բազմաթիվ գյուղեր իրենց բնակիչներով նվիրել եկեղեցիներին ու վանքերին: Վերջիններս ավելի դաժանորեն էին շահագործում հպատակ և ճորտ գյուղացիությանը: 10-րդ դարում Սյունիքում դրամական շրջանառության ընդարձակման ու իշխանների կողմից եկեղեցիներին կալվածքներ նվիրելու սովորության մասին վկայում է Մաքենոցաց եկեղեցու վրա Սյունյաց Սուփան իշխանի թողած հետևյալ արձանագրությունը, որ վերաբերում է 901 թվականին.

«Ես Սուփան Սիւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս, և անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք և աստուածային կտակարանաւք և ետու զսեփական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցոյս Աստուածածին ասի, ամենայն սահմանաւք՝ լերամբ և դաշտիւ, և ետու որս ձկանց, զբողաշեն, սեղանոյն, և եւթ հարիւր դրամ ի Դեղձանագետոյ զապալեն, երկու հարիւր դրամ ի Կաթկայ, երեք հարիւր յիսուն յԱնմեռեն, որ լինի ՌՄԾ (1250. Տ. Ս.) դրամ...»¹:

¹ Վ. Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, էջ 3, 1913, Պետերբուրգ:

10—12-րդ դարերում Հայաստանում անշարժ և շարժական մեծ հարստություն է կենտրոնանում հոգևոր ֆեոդալների ձեռքին: Ժամանակի պատմիչ Մատթևոս Ուռհայեցին հայտնում է, որ Արծն քաղաքի Դավթուկ քորեպիսկոպոսը ունեցել է 40 ուղտի բեռ գանձ և իր կալվածքները հերկելու համար բազմաթիվ եզներ:

«Այլ զոսկւոյ և զարծաթոյ և զդիպակաց աւելորդ է ասել,— գրում է Ուռհայեցին,— վասն զի ոչ արկանի ընդ գրով. բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յաղագս քորեպիսկոպոսին՝ որ ասէին Դավթուկ, եթէ զգանձատունն նորա Արրիհիմն էառ և քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորա ութ հարիւր վեցկի եզանց ելանէին ի տանէ նորա»¹:

9-րդ դարի վերջերին և 10-րդ դարի սկզբում Հայաստանն ակտիվ կերպով մտնում է միջազգային առևտրական ոլորտի մեջ: Առևտրական հարաբերությունները զարգանում են նաև Սյունիքում: Սյունյաց իշխանները, առավել ևս մեծ հարստությամբ հռչակված հոգևոր ֆեոդալները, կապվում են արտաքին շուկայի հետ և իրենց հպատակ գյուղացիներին ենթարկում դաժան շահագործման՝ ձգտելով շատ մթերքներ կուտակել արտաքին շուկա հանելու համար:

Սյունիքի գյուղացիական ապստամբության անմիջական առիթը լինում է այն, որ Սյունյաց իշխանները 10-րդ դարի առաջին տասնամյակում մի քանի գյուղեր իրենց բնակիչներով նվիրում են Տաթևի վանքին: Այդ գյուղերի «շինականները» այդ դեպքից անմիջապես հետո է, որ դիմում են ապստամբության: Հայտնի է, որ 9—12-րդ դարերում Սյունիքի ֆեոդալական հողատիրության սիստեմում գոյություն է ունեցել կալվածքների մշակման երկու սիստեմ: Մի դեպքում ֆեոդալը անձամբ ինքն էր վարում իր կալվածքների տնտեսությունը, ընդարձակում այն՝ գյուղացիների ծանր շահագործման միջոցով, մյուս դեպքում՝ ինքը ֆեոդալը անձամբ չէր զբաղվում իր կալվածքների տնտեսության գործով, այն հանձնում էր գյուղացիներին, չմիջամտելով նրանց աշխատանքի պրոցեսին:

Վերջին սիստեմով, կարծես թե, հոդն անցնում էր գյուղական համայնքին և, ինչպես էնգելսն է նշում, գյուղական համայնքի միջոցով որոշ չափով սահ-

¹ Ամենայն հավանականությամբ Մատթևոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ՝ ձեռագրերի արտադրության ժամանակ թյուրիմացաբար «2»-ի փոխարեն դրվել է «9» և այսպիսով «ութսունը» դարձել է «ութհարյուր»: Մեր կարծիքով պետք է լինի «ութսուն վեցկի եզանց»: Հանդուցյալ ակադեմիկ Հակոբ Մանանդյանը Մատթևոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» այդ հատվածը աշխարհարար թարգմանելով գրում է: «Նրա տնից (քորեպիսկոպոս Դավթուկի — Տ. Ս.) դուրս էին ելնում ութհարյուր զուծան, որոնցից յուրաքանչյուրին լծված էին վեց լուծ ևզ»: Դուրս է գալիս, որ քորեպիսկոպոս Դավթուկն ունեցել է 4800 լծկան եղ: Այդքան լծկան եղ ունենալու դեպքում պետք է ենթադրել, որ նա կունենար զրեթե նույն քանակի այլ անասուններ: Իսկ այդ անասունները խնամելու և 800 զուծանով հող մշակելու համար՝ նա պետք է ունենար մի քանի հզար հպատակ գյուղացիներ կամ ճորտեր, որը 10—12-րդ դարերի Հայաստանի պայմաններում մի քորեպիսկոպոս ունենալ չէր կարող: Պետք է նշել, որ Մանանդյանը «վեցկի եզանց ելանէին» դարձվածքը սխալ է թարգմանել: Այժմ էլ Միսիանի բարրաոճում արորին ասում են «վեսկի» և լծկան եզներն ըստ նրանց ուժի բաժանում են երեք կարգի՝ կալի եզ, «վեսկու» (արորի կամ զուծանի) եզ և սայլի եզ: Մեր կարծիքով «վեցկի եզանց ելանէին» պետք է թարգմանել «դուրս էին ելնում (հերկի) «վեսկի» (արոր կամ զուծան) լծելու եզներ»: Ամենայն հավանականությամբ լեոնտո Հայաստանում քորեպիսկոպոս Դավթուկը կունենար այնքան կալվածքներ, որի հերկման համար բավական էր 10-ր դուծան՝ ութսուն եզներով:

մանափակվում էր ճորտ գյուղացիների շահագործումը ֆեոդալների կողմից։ Հիմնականում այս երկրորդ սիստեմով էլ վարում էին իրենց տնտեսությունը Սյունիքի աշխարհիկ ֆեոդալները 10—12-րդ դարերում։ Այդ պատճառով Սյունյաց իշխանների և հպատակ գյուղացիների դրությունը վանքերին ենթակա գյուղացիների դրության համեմատությամբ որոշ չափով տանելի էր, համեմատաբար թեթև։ Այդ պատճառով էլ անցնելով Տաթևի վանքին՝ գյուղացիները չեն հաշտվել հոգևորականության հետ, որ գերադասում էր եկեղեցական տնտեսությունը վարել առաջին սիստեմով։ Առանց այդ էլ դաժանորեն շահագործվող գյուղացիությունը գրգռված վիճակում էր։ Տաթևին շրջակա մի քանի գյուղերի հանձնումը վանքին արագացնում է ապստամբությունը։ Սխալվում է պատմաբան Ջավախաշվիլին, հաստատելով, թե իբր Սյունիքում աշխարհիկ ֆեոդալներին հպատակ գյուղացիության դրությունն ավելի ծանր է եղել, քան վանքերին ենթակա գյուղացիների վիճակը։ Այդ մասին Ջավախաշվիլին գրում է. «Հաճախ խոշոր կալվածատերերը եկեղեցիներին ու վանքերին մեծ քանակությամբ հողեր էին նվիրաբերում իրենց բնակիչներով և գյուղեր-ավաններով հանդերձ, քանի որ այսպիսի դեպքերում նվիրաբերված գյուղին կամ մենակյաց ճորտ գյուղացուն սովորաբար անձեռնմխելիություն է շնորհվում և պետական հարկերից անգամ ազատվում, ցածր խափն առանձնապես մասնավոր կալվածատերերի ճորտերն եկեղեցուն ճորտ դառնալուց ոչ միայն չէին խուսափում, այլև ընդհակառակը՝ սովորաբար ուրախ էին լինում։ Նրանց նյութական դրությունն իբրև ապահարկային ճորտերի, իհարկե, ավելի լավ էր, քան մնացած ճորտերինը»¹։

Պատմաբանների մի այլ խմբի կարծիքով Սյունիքի գյուղացիական ապստամբության մասնակիցները եղել են բացարձակապես ազատ հողատեր գյուղացիներ։ Այդ տեսակետի կողմնակիցները սովորաբար հիմնվում են Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության վրա, որ հաստատում է, թե ապստամբները «զի հին հայրենատէրք էին»։

Մեր կարծիքով այս արտահայտությունը հետևյալ իմաստն ունի.

Քանի որ իշխանները հպատակ գյուղացիներին էին հանձնում հողը, չմիջամտելով նրա մշակման պրոցեսին, օգտագործմանն ու բաժանմանը, կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի գյուղացիները իրենց համարել են «հայրենատեր», սակայն այդուհանդերձ այդ գյուղացիները եղել են Սյունյաց իշխանների հպատակները, նրանց լիակատար ենթական։

Ապստամբության մասնակիցների հիմնական մասը եղել է աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հպատակ և ճորտացման պրոցեսում գտնվող գյուղացիությունը։ 10-րդ դարի սկզբում միջֆեոդալական կռիվները, Ատրպատականի արաբական էմիրության հաճախակի հարձակումները Սյունիքի վրա գյուղացիությանը գրել էին ծանր պայմանների մեջ։ Ապա վրա էր հասել անբերրիությունն ու սովը։

Ահա այս պայմաններում 10-րդ դարի սկզբում հիմնվում է Տաթևի վանքը, որը բոլոր միջոցներով ձգտում էր լայնացնել իր կալվածքները, ավելացնել ենթակա ճորտերի քանակը։

Գյուղացիության հողազրկման և ճորտացման պրոցեսը Սյունիքում

¹ Ջավախաշվիլի, Նյութեր հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար, հայ. հրատ., Երևան, 1937, էջ 12—13։

սկսվում է 10-րդ դարի սկզբում: Հայտնի է, որ 13-րդ դարում Հայաստանում գյուղացիությունը լիակատար ճորտացված վիճակում էր: Այդ են հաստատում 1224 թվականից Դատի վանքի վրա մնացած արձանագրությունը, ինչպես և մատենագրական այլ աղբյուրներ: Մխիթար Բոշը օրինականացնում է այն, որ արարչի կողմից ազատ ստեղծված մարդիկ պարտավոր են ծառայել իրենց տերերին, այսինքն ճորտացվել: «Դատաստանագրքի» «Յաղագս դատաստանաց շինականաց» գլխում Գոշը գրում է.

«Ազատ յԱրարչէն եղեւ մարդկայինս բնութիւն այլ ծառայեալ տէրանց յաղագս պիտոյից եղեւ հողոյ և ջրոյ:

Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան—զի թողեալ զտէրունիսն ազատէ ու և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տէրեանցն եւ բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դատնալ, զկնի մահուան հօրն ազատեն որդիք ծնեալք այլուր եւ ոչ անդ»¹:

Այնուհետև «Յաղագս դատաստանայ ծառայից առնելով ըստ օրինաց» գլխում շարունակում է. «Եթէ պատահի քրիստոնէի գնել ծառայ քրիստոնէայ ըստ օրինացն վեց ամ ծառայել եւ ելանել յեօթներորդ ամին եղիցի մեզ — յորժամ ըստ գնոյ իւր ծառայեսցէ՝ ելցէ ազատս: Եթէ ինքն միայն մտեալ իցէ՝ միայն ելցէ, եւ եթէ կնաւ հանդերձ մտեալ իցէ — ելցէ եւ կինն ընդ նմա: Ապա թէ տէր իւր տացէ նմա կին եւ ծնանիցի նմա որդիս եւ դստերս, կինն եւ որդիքն տեառնն նորա եղեցին եւ նա միայն ելցէ փրկանօք ելցեն եւ նոքա: Ապա թէ պատասխանի տուեալ առիցէ ծառայն — սիրեցի զտէր իմ եւ զկին իմ եւ զորդիս իմ եւ ոչ գնասցէ յազատութիւն, տարցի զնա տէր իւր յեկեղեցի Աստուծոյ եւ քահանայիւք եւ հաւատարիմ վկայիւք եւ գրով առցէ զնա ծառայ յաւիտեան: Եւ մի յաղագս այնորիկ փոյթ կալցի թէ եւ կարիցէ ազատ լինել, զի ըստ առաքելոյ ի տէր կոչեցեալ ծառայն ազատ տեառնէ»²:

Հայ շինականների ճորտ լինելու մասին 1224 թվականի Դատի վանքի մի արձանագրության մեջ հայտնվում է հետևյալը. «Ես Գրիգոր որդի Հասանայ, որ մեծաւ յուսով տուի ի Դատի գերեզմանս շորս տուն շինական հոգւոյ իմոյ յառաջնորդութեան տեառն Գրիգորիսի: Այդ ով խափանէ յառաջնորդաց զիմ ժամն կամ յազգաց իմոց կամ յաւատարաց, զշինական յէտ առնելով իմ մեղույն պարտական է և—ն»³:

Այս վկայություններից հետևում է, որ 11—12-րդ դարերում արդեն գյուղացիությունը ենթարկվել է ճորտացման, ուրեմն և ճորտացման պրոցեսը սկսվել է 10-րդ դարից:

10—12-րդ դարերում ճորտատիրական հարաբերությունները խիստ կերպով տարածված էին վանքապատկան կալվածքներում: 9-րդ դարի երկրորդ կեսին և 10-րդ դարի ընթացքում կառուցվում են մի շարք վանքեր և եկեղեցիներ (Սևանա կղզու, Շողավանի, Վանեվանի եկեղեցիները, Նորավանքի, Մաքինացոց, Խոտակերաց, Տաթևի վանքերը և այլն), որոնց համար ձեռնադրում են բազմաթիվ հոգևորականներ: Տաթևի վանքի կառուցումից հետո շրջակա գյուղերից վանք են հավաքվում բազմաթիվ արեղաններ, որոնք բնականաբար ուետար է ապրեին ենթակա գյուղացիների հաշվին:

¹ Մխիթար Գոշ. Դատաստանագրք Կապոյ, Վաղարշապատ, 1880, էջ 320:

² Նույն տեղում, էջ 335:

³ Կոստանյան. Վիմական տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913, էջ 68:

Գյուղացիների շահագործումը սկսվել է վանքի կառուցումից, վանքը բարձրացել է «շինականների» ձրի և ծանր աշխատանքով: Տաթևի վանքին ենթակա «շինականների» ձրի աշխատանքով է կառուցվել նաև Վարարակի 12 կիլոմետր երկարություն ունեցող ջրանցքը Հաբանդ գավառում (Գորիսի շրջանում), տնկվել են մի շարք պտղատու այգիներ: Տաթևի վանքում կենտրոնացվել և կուտակվել էր մեծ քանակությամբ հարստություն: Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալներով 10-րդ դարում, բացի վերը նշված կալվածքներից, Տաթևի վանքն ունեցել է մեծ քանակությամբ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուն:

10-րդ դարի սկզբում Տաթևի վանքի հոգևորականության տիրապետության դեմ բռնկվում է գյուղացիական ապստամբություն: Ծուրաբերդցիների այս ապստամբությունը կարելի է բաժանել երեք էտապի. 910-ական թվականների, 930-ական թվականների և ապա 990-ական թվականների ապստամբության:

910-ական թվականներին ապստամբում են Տաթևի վանքին նվիրված ցուրաբերդցիները, որոնք հրաժարվում են ենթարկվել վանքին և նրա օրենքներին: Ստ. Օրբելյանը գրում է. «...Տայ և Աշոտ՝ գահերէց իշխանն Սիւնեաց, զՅօղունի գիւղ ի Հաբանդ գաւառի և զԲնունիք ի Սիւնիս ի Ծղուկք գաւառի, շնորհէ և զԾուր բերդովն և աղարակօքն և ղգետն ծուրայ և զվանքն, զՏանձատափ և Եփեռ-ձաձորն...»:

Բայց թէպէտ զայս ամենայն տուրս արարին, զընակիշս բերդին ծուրայ ոչ կարացին հանել ի տեղւոյն. զի հին հայրենատէրք էին և բարբարոսք և պիղծ մարդիկ. այսպէս և ոչ զՏամալէկն, որ մերձվանիցն էր ի հանդէպն՝ կարացին սեպհականել, զի և նոքա նույնպիսիք էին: Էր և աւագականոց մի Բերդ անուն հանդէպ վանիցն, յայնկոյս մեծի գետոյն յափն քարին, որ Աւելադաշտն կոչեն, ի ներքին Ուսակին՝ և զայն ևս ոչ հալածեցին. յորոց վտանգ ոչ սակաւ հասանէր եղբայրութեանն: Յետոյ թէպէտ յայլ և այլ ժամանակս և զայնս ևս սեպհականեցին հայրապետքն, բայց յետոյ ի խանդարել հայրապետանոցին և յաւերիլ տանն՝ քակեցան այս հոգեցատուր ժառանգութիւնք. և ի բառնալ հակառակութեանն՝ դարձեալ մի մի վերստին անդիէն հաստատեցին»:

Այս տողերը ցույց են տալիս, որ այդ շարժումը ճնշվել է տիրող դասակարգի կողմից: Ապստամբությունը սկսվելու ճիշտ թվականը անհայտ է: Ստեփանոս Օրբելյանը ապստամբությունը նկարագրում է որպես 916 թվականին կատարված դեպք, Ղևոնդ Ալիշանը իր ուսումնասիրության մեջ ապստամբության սկիզբը համարում է 915 թվականը: Ապստամբության առաջին էտապը տևել է բավականաչափ երկար. աղբյուրները վկայում են, որ այն ճնշվելուց հետո ապստամբության վայրերում եղել են մեծ ավերածություններ, և որ այդուհանդերձ երկար ժամանակ ապստամբները հրաժարվել են ենթարկվել վանքին:

Ապստամբները ամրանում են ծուրաբերդում. նրանք առաջին հերթին հաշիվ են տեսնում իրենց կեղեքող հոգևոր ֆեոդալների հետ և ապա զինված ջոկատներով հարձակվում Տաթևի վանքի վրա, սպանում արեղաններից շատերին, ավերում վանքը, վերցնում վանքի գույքը և տանում ծուրաբերդ: Այդ դեպքի մասին Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսը թողել է հետևյալ հիշատակությունը.

¹ Ապստամբության կենտրոն ծուր կամ ծուրաբերդի անունով. Ծուրաբերդը հին ծուրավանս գյուղն է, որը հնչյունաբանական փոփոխության ենթարկվելով այժմ կոչվում է Ավարանց (Գորիսի շրջանում):

² Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 167 — 168:

«Ես Յովհաննէս՝ շնորհին Աստուծոյ եպիսկոպոս Սիւնեաց, գրեցի զայս՝ վճիռ իմով ձեռամբս հրամանաւ աստուածազօր իշխանին Սիւնեաց Սմբատայ. զի եհաս մեզ վտանգ տագնապի ի շար և յանաստուած ելուզակացն, որ բնակեալ էին ի Յուրայ բերդ անուն քարին, որք յանկարծակի յարուցեալ ի վերայ յոգնածողով եղբարցն ի գիշերի՝ կողոպտեցին զյարկս ամենայն, և զոմանս սպանին ի ծերոցն: Իսկ մեք տեսեալ զայնպիսի աղէտս՝ առեալ զսուրբ խաչն՝ հալածական եղաք յայլ աշխարհ և կրօնաւորքս ամէն ցան և ցիր եղեն: Ապա ազգ եղեալ աստուածապահ տեառն Սմբատայ և եկեալ դարձոյց զմեզ այսրէն...»¹:

Նշանակում է ապստամբութիւնը շատ լայն բնույթ է կրել, որի հետեանքով Հովհաննէս եպիսկոպոսը և աբեղաների մի մասը փախել են «օտար աշխարհ», այսինքն փախել են ապստամբութեան վայրից, բայց ոչ Սյունիքից դուրս, հավանաբար Սյունիքի Բաղք գավառը:

Ապստամբներն այնքան են վրդովված եղել շահագործող հոգևորականութեան ու եկեղեցու դեմ, որ վերցրել են սուրբ համարվող Տաթևի վանքի մեռունի կաթսան և ջարդել, ժայռից մեռունը թափել ցած:

Ապստամբների ձեռքից փախած Սյունյաց Հովհաննէս եպիսկոպոսը դիմում է Սյունյաց Սմբատ իշխանի օգնութեանը. իսկ վանքի 500 միաբանները ցրվում են և թաքնվում Սյունիքի գյուղերում:

Լեռներով ու անդնդախոր ձորերով շրջապատված Սյունիքի ապստամբները հնարավորութիւն չեն ունեցել կապ պահպանել Հայաստանի մյուս վայրերի ապստամբների հետ: Ապստամբները մինչև 916 թվականը պահպանում են իրենց նախկին իրավունքները, չենթարկվելով Տաթևի վանքին: Իրենց գիրքերը ամրապնդելուց հետո Սյունյաց իշխանները 916 թվականին սկսում են ճնշել ապստամբութիւնը: Տեղի են ունենում համառ մարտեր. ապստամբ գյուղացիները պարտութիւն են կրում Սմբատ իշխանի կազմակերպված զորքերի կողմից: Նա գրավում է ապստամբութեան կենտրոն Յուրաբերդը և ավերում այն, ցուրաբերդցիների հողերը կրկին հանձնում Տաթևի վանքին:

Ապստամբութեան ճնշումից հետո Սմբատ Սյունին մի քանի այլ իշխանների հետ Տաթև է բերում Հովհաննէս եպիսկոպոսին՝ կրկին նուաճանքներով Տաթևի վանքը: Հովհաննէս եպիսկոպոսը Սմբատ Սյունու պահանջով գրում է մի կտակ Յուրաբերդը վերականգնելու և իր կալվածքները վերջնականապես Տաթևի վանքին հանձնելու մասին: Կտակում ասվում է. «Այլ հրամանաւ նորին Սմբատայ՝ Սիւնեաց իշխանի, գրեցի իմով ձեռամբս կտակ յաւիտենական և կնքեցի իմով սովորական մատանեաւ, և եղի յեկեղեցւոյս, զի յետ ժամանակաց մի՝ ոք յանդգնեսցի զնոյն ոճիրս գործել: Արդ՝ եթէ ոք հրամանիս մերոյ հակառակի և առնու զճուր ի սուրբ եկեղեցւոյս և կամ կամի զսուտ քարդ բերդ անուանել և շինութիւն խորհիլ և կրկին հալածումն յարուցանել սուրբ եկեղեցւոյս՝ այնպիսին նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ ամենակալէ և յամենայն սրբոց և ի մէնջ, և մի՛ հասցէ ողորմութեան... Իղև այս ի թուականիս Հայոց 364 (915, Տ. Ս.)»²:

Ապստամբութեան առաջին էտապում ցուրաբերդցիներից հետ չեն մնացել նաև հարևան Տամալեկս գյուղի գյուղացիները: Այդ մասին տեղեկութիւն է

¹ Սեփականոս Սրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 181:

² Նոյն տեղում, էջ 182:

տալիս Ստեփանոս Օրբելյանը. նա գրում է. «էր և հանդեպ վանիցն տեղի մի ապստամբանոց, որ Տամալէկս կոչէին. և բազում և մեծամեծ վիշտս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն, զոր տէր Յովհաննէս, թէև բազում անգամ ջանաց, ոչ կարաց հալածել զբնակիչսն և սեպհականել զտեղին: Ապա ի ժամանակս աստուածապատիւ և հոգևոր տեառն Յակոբայ եկն մեծ տիկինն Սոֆիա՝ կին Սմբատայ, յերկրպագութիւն սուրբ խաչին»¹:

Մեջբերումից երևում է, որ Տամալեկս գյուղի ապստամբները գործել են ավելի համարձակ, դիմադրել են առավել համառությամբ: Տամալեկսի ապստամբությունը նույնպես ճնշվել է 916 թվականին:

Այսպիսով, առաջին ապստամբությունը սկսվել է 910-ական թվականների սկզբներին և վերջնականապես ճնշվել է 916 թվականին, որից հետո Սյունիքի գյուղացիական շարժումը որոշ ժամանակ թուլանում է:

Երկրորդ էտապում՝ 930-ական թվականներին (Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբ Դվինեցու 918—958 թթ. ժամանակ) նախ ապստամբում են Ավելադաշտ գյուղի «շինականները»: Դժբախտաբար այս մասին մնացել են աղբատիկ տեղեկություններ: Ստեփանոս Օրբելյանը, որպես աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների ներկայացուցիչ, այս դեպքերը նկարագրելիս ապստամբներին համարում է «ավազակներ» և «չարագործներ»: Երկրորդ էտապում ապստամբության կենտրոնը եղել է Ավելադաշտը, որտեղ հավաքվել են նաև շրջակա գյուղերի ապստամբ գյուղացիները, որոնց թվում նաև ավերված ցուրաբերդիցիները: «Դարձեալ յայնմ ժամանակի աւազականոցն, որ հանդէպ վանիցն կայր ի վերայ ուսոյն, որ Աւելադաշտն կոչեն, զոր վերագոյն ասացաք լի էր ելուզակ մարդովք, որք բազում ոճիրս գործէին և յուրվ նեղութիւնս հասուցանէին եղբարցն և այլ շրջակայ սահմանացն: Յայնժամ խնդրէ եպիսկոպոսն յիշխանացն Սիւնեաց և հրաման առեալ՝ հալածական արար զարսն, քանդեալ աւերեաց զապստամբանոց նոցին և հիմնախիլ արար, և զտեղին սահմանովն սեպհականեաց եկեղեցւոյն, և մեծամեծ և ահագին նզովիւք փակեաց, զի մի ոք այլ իշխեսցէ անդ բնակիլ կամ շինութիւն առնել»², — գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը:

Այս անգամ ևս ապստամբները հարձակվում են Տաթևի վանքի վրա, փախուստի մատնում միաբաններին և ավերում վանքը հարակից շենքերով:

Տամալեկսի գյուղացիները, որ ակտիվորեն մասնակցել էին 910-ական թվականների ապստամբությանը, գրեթե պահպանել են իրենց նախկին իրավունքները: Սյունյաց Հակոբ Դվինեցի եպիսկոպոսը, ապստամբության առաջին էտապի պարտությունից հետո, փորձում է գրավել Տամալեկս գյուղի հոգերը և ճորտացման ենթարկել այդ գյուղի գյուղացիներին, որի պատճառով էլ նրանք ավելի մեծ ակտիվություն են հանդես բերում:

Ապստամբությունն այնքան լայն չափեր է ընդունում, որ Հակոբ Դվինեցի եպիսկոպոսը խուճապահար դիմում է Սմբատ իշխանի օգնությանը, իսկ վերջինս արագ կերպով հավաքելով իր զորագնդերը, դաժանորեն ճնշում է ապստամբությունը: Ապստամբության ճնշումից հետո Սմբատ Սյունին և տիկին Սոֆիան 1000 դահեկանով գնում են Տամալեկսը և նվիրում Տաթևի վանքին, իսկ բնակիչներին, որոնք չէին ցանկանում ենթարկվել Տաթևի վանքին, բռնությամբ հեռացնում են Տամալեկս գյուղից:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան. *Պատմութիւն տանն Սիսական*, էջ 197:

² Նույն տեղում, էջ 188:

Հակոբ Դվինեցի Եպիսկոպոսի վկայությամբ այս նոր ապստամբությունը տևել է 20 տարի: Այդ ցույց է տալիս, որ Սմրատ Սյունու կողմից ապստամբությունը ճնշելուց հետո, գյուղացիական ելույթները շարունակվել են նաև հետագայում՝ 940-ական թվերին:

Երրորդ ապստամբությունը տեղի է ունեցել 10-րդ դարի վերջին տասնամյակում՝ Սյունյաց թագավորության շրջանում:

10-րդ դարի երկրորդ կեսի Ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում Հայաստանում ստեղծվում են մի քանի մանր Ֆեոդալական թագավորություններ, այդ թվում և 970 թվականին՝ Սյունիքում:

Երկրորդ ապստամբության ճնշումից հետո մի քանի տասնամյակի ընթացքում գյուղացիները կրկին կենտրոնանում են լեռնային հարմար դիրք ունեցող Ցուրաբերդում՝ վերականգնում գյուղն ու բերդը: Ցուրաբերդ հավաքված գյուղացիները 990-ական թվականներին կրկին ոտքի են ելնում ընդդեմ ճորտացման և հողազրկման:

990-ական թվականներին Սյունյաց թեմի Եպիսկոպոս Հակոբը գործոն կերպով ընդարձակում է Տաթևի վանքի կալվածքները և ծանրացնում ճորտ գյուղացիների շահագործումը, որի դեմ գյուղացիները պատրաստվում են ապստամբության: 999 թվականին ապստամբները Ցուրաբերդից դուրս գալով շարժվում են Տաթևի վանքի վրա: Ապստամբված ջոկատներին միանում են Տաթևի վանքի ճորտ գյուղացիները: Ապստամբները դատաստան են տեսնում միաբանների մի մասի հետ, վերցնում վանքի գանձերը տեղափոխում Ցուրաբերդ: Հակոբ Եպիսկոպոսը մեկնում է Սյունյաց թագավորության կենտրոնը՝ Կապան, օգնություն խնդրում Վասակ թագավորից: Կապանից վերադառնալիս ապստամբների մի ջոկատ «նորնացուրայի» մոտ հարձակվում է նրա վրա և սպանում:

Հակոբ Եպիսկոպոսին փոխարինող Գրիգոր Եպիսկոպոսի խնդրանքով 1000 թվականին Սյունյաց Վասակ թագավորը թագուհի Շահանդուխտի հորդորանքով մի զորագունդ է հանձնում իշխանաց-իշխան Սևադային և ուղարկում ապստամբությունը ճնշելու: Սևադան արագ գործողություններով վերջնականապես ճնշում է ապստամբությունը, ապստամբների մեծ մասին սրի քաշում և հիմնահատակ ավերում ապստամբության կենտրոն Ցուրաբերդը: Այդ մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «... քակեաց վանիծաբնակ քարն Ցուրայ և բնաջինջ յատակեաց¹»:

Այսպիսով, ավարտվում է Սյունիքի գյուղացիական ապստամբությունը: Ստեփանոս Օրբելյանը ավերված Ցուրաբերդը մինչև անդամ բնակավայր չի համարում, այլ անբնակ «քար» — սովորական հողամաս: 10-րդ դարի գյուղացիական ապստամբությունը վերջնականապես ճնշող Սյունյաց իշխանները հոգևորականության կողմից արժանանում են «աստվածասեր» և «աստվածապաշտ» տիտղոսների:

11—12-րդ դարերում Սյունյաց իշխանները Տաթևի վանքին հանձնում են նոր գյուղեր. այն դառնում է ամենախոշոր կալվածքներ և մեծ քանակությամբ ճորտեր ունեցող վանքերից մեկը Հայաստանում:

Սյունիքի 10-րդ դարի գյուղացիական ապստամբությունը, որը ընդամիջումներով, իր երեք էտապներով տևեց մոտ 100 տարի, ճնշվել է մեծ դժվարությամբ: Այդ ապստամբությունը սուր սոցիալական շարժում էր շահագործվող գյուղացիության կողմից ընդդեմ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների:

¹ Սեփականոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 216: